

Р.Кошенова, Ш.Қ.Уралбаева

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана
(E-mail: raushankoshenova@mail.ru)***Мәшһүр Иманжүсіптің өмірбаян деректері
және шығармашылығы**

Мақалада Мәшһүр Иманжүсіп Құтпанұлының тарихтағы орны, заманы мен шығармашылығына қатысты зерттеу еңбектері, тұлғаның қилы тағдыры, қазақ елінің бостандық алу жолындағы күрестердегі даралығы, артына қалдырған ән-өлеңдерінің мән-маңызын бағамдай отырып, төл әдебиетіміздің көрнекті ақын-жазушыларының мұрағат деректері, батырдың көзін көрген көнекөз тұлғалардың аузында сақталған аңыз-әңгімелердің желісімен Иманжүсіптің көркем әдебиеттегі бейнесі, өмір тарихы мен заманына қатысты жазылған көркем туындылары қарастырылды. Автордың мақсаты ел тарихындағы жарқын бейнесімен халықтың жадында қалған тұлғаның асқақ әндерін, шығармашылығын және батырлығын жас ұрпаққа насихаттау болып табылады.

Кілт сөздер: мұрағат, өмір, кеңістік, шежіре, палуан, көркем, өмір, болмыс, дәстүр, бостандық.

Әлемдегі әрбір халық өздерінің ішінен түрлі кезеңдерде дараланып шыққан ақын, батыр, әнші, ғалым және тағы басқа дарындармен рухтануы, солардың өмір жолы мен игі істерін насихаттап жас өскелең ұрпақты патриоттық рухта тәрбиелеуге талпынады. Жер бетіндегі қандай халық болмасын өзінің туған елін даңқты тұлғалары арқылы таныстыруға мүмкіндік алады. Міне, осындай қазақ халқы ішінен шыққан дарынды ақын, сазгер, сері және батыр тұлғалардың бірі және бірегейі Иманжүсіп Құтпанұлы еді.

Тұлға өмірде «сегіз қырлы, бір сырлы» адам болған. Өйткені батыр Иманжүсіп Құтпанұлы қазақ сахарасына аты Мәшһүр болған адам. Иманжүсіп елдің азаттығы үшін арпалысып өткен ежелгі әулеттің асыл нәсілі болатын. Оның атасы Тұрғанбай датқа Сіргебайұлы (1794–1850) Қоқан хандығына қарсы азаттық қозғалысты бастап шығып, Түркістан шаһарында қапияда қазаға ұшырайды. Оның әкесі Құтпан (Баймырза) Тұрғанбайұлы (1817–1914) бастан аяқ Кенесарының ұлт-азаттық көтерілісіне қатысқан. Ақыр соңында баласымен бірге Жетісуға жер аударылып, ұзақ жасап, айдауда жүріп өледі. XIX ғ. басында, дәлірек айтсақ, Әлім ханның тұсында (1800–1809) қалың қазақ жайлаған Сыр бойын Қоқан басып алғаны тарихтан мәлім. Хиуа хандығы Мұхамед Рахым (1806–1825) тұсында ерекше нығайып, кәдімгідей іргелі мемлекетке айналды. Осы тұста Қоқан, Хиуа билеушілерінің озбырлығына төзбеген Сыр бойындағы Орта жүзбен Кіші жүз қазақтарының 1812, 1816, 1820, 1850 жж. қанды шайқастарға шығып, бірде жеңіп, бірде жеңіліп жүргені мұрағат деректерінде сақталған. Құтпан Кенесары хан әскерінің жасағында жауынгер болған, кейін 1914 ж. тұтқында жүріп Жетісуда қайтыс болған» [1], — дейді.

Иманжүсіп жас кезінен-ақ жырға, шешендік сөзге құмар болып, сал серілер дәстүрін ұстап, саятшылық құрып, батыр атанады. Иманжүсіп суырып салма ақын, әнші болған. Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақ, Мәди әндерін тамылжыта шырқаған. Жаяу Мұса Иманжүсіппен талай рет жүздесіп, ақыл-кеңес берген, оған өлеңдер арнаған. Патшалық Ресей империясының қысымына шыдамаған Иманжүсіп XIX ғ. аяқ шенінде Ақмолаға келеді. Мұнда да әкімдердің зорлығына, әділетсіздігіне шыдамай, оларға шығарған өткір өлеңдерін айтады. Содан жалған жаламен тағы да қуғынға түседі. 1905–1912 жж. Өскеменге, 1914 ж. Жетісуға жер аударылады. Сол жердегі Шұбарағаш, Ойжайлау, Лепсі, Қапалда тұрып, бірнеше рет жауапқа тартылған. Иманжүсіп жас кезінен-ақ жырға, шешендік сөзге құмар болып, сал-серілер дәстүрін ұстап, саятшылық құрып, палуан атанады. Иманжүсіп суырып салма ақын, әнші болған. Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақ, Мәди әндерін тамылжыта шырқаған.

Ел тарихындағы жарқын бейнесімен халықтың жадында қалған тұлғаның асқақ әндерін, шығармашылығын және батырлығын жас ұрпаққа насихаттау, ұлттық рухты көтеру үшін аса қажет. Сондықтан тарихта өткен тұлғалардың соңында қалған мұралары мен өмір тарихын жүйелеу, зерттеу бүгінгі күннің талабы.

Ұлтымыздың тарихи тұлғалығын таныта отырып, Иманжүсіп жайында сыр ақтарған абзалдарымыз Сәкен Сейфуллин, Қаныш Сәтпаев, Әлкей Марғұлан, Сәбит Мұқанов, Жүсіпбек

Елебеков, Мұхтар Әуезов, Ахмет Жұбанов, Александр Затаевич, Әбділда Тәжібаев, Евгений Брусиловский, Әуелбек Қоңыратбаев, Әбіш Кекілбаев, Мұхтар Мағауин, Қасым Аманжолов, Ғабдол Сланов, Қалижан Бекқожин, Оралхан Бөкеев, Мұзафар Әлімбаев, Шерхан Мұртаза, Төлен Әбдіков, Илья Жақанов, Зейтін Ақышев, Оразбек Сәрсенбаев, Кеңшілік Мырзабеков, Ақселеу Сейдімбеков, Қалихан Ысқақ және тағы басқалары.

Қазіргі қазақ поэзиясының көшін бастап келе жатқан Қасымхан Бегіманов, Ғалым Жайлыбай, Серік Тұрғынбеков сияқты тұлғалардың өлең өрнегіне, соны тақырыбына айналған тұлғаның бірегейі осы — Иманжүсіп.

Тар заманның нар тұлғасы Иманжүсіп Құтпанұлының өмір тарихы, заманы мен шығармашылығына қатысты зерттеу еңбектері мен көркем туынды, зерттеу мақалалары 3 кезеңге бөліп қарастырылады. Бұл кезеңді қамтитын уақыт төмендегідей:

Бірінші кезең XX ғасырдың басынан бастап 60-жылдарына дейінгі уақытты қамтиды.

Екінші кезең — 1960 жылдардан кейінгі уақыт.

Үшінші кезең еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі уақытты қамтиды. Иманжүсіп Құтпанұлы 1990 ж. маусым айында толық ақталды.

Иманжүсіп Құтпанұлы туралы мұрағат деректері де, естелік материалдар да едәуір. Мәселен, Қазақ ССР Орталық Мемлекеттік мұрағатында Омбы дала губернаторлығының іс қағаздары ішінде Иманжүсіпке қатысты біраз құжаттамалар сақталған. Қазақ ССР Ғылым академиясының сирек кездесетін қолжазбалар қорында Иманжүсіптің өлеңдері сақталған.

Батырдың өмір тарихы мен шығармашылығын зерттеудегі бірінші кезең өткен ғасырдың басынан бастап 30-жж. дейінгі уақытты қамтиды. Оған Ә.Қоңыратбаевтың [2] М.Әуезовтің, [3] А.Затаевичтің [4] А.Жұбановтың [5] жазғандары айғақ болып табылады. Бұл қатарға академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың есімін де атағанымыз ләзім.

Фольклорист-ғалым Әуелбек Қоңыратбаев «Шиелінің халық ақындары» атты зерттеу мақаласында, «Керуен» деген атпен жарық көрген деректі әңгімелер мен естеліктер кітабында Иманжүсіп Құтпанұлының әншілік, серілік, ақындық қасиеттерін аша отырып, әңгіме желісіне айналдырады. Ал Қ.Сәтбаевтың Иманжүсіпке қатысты құнды пікірлері «Иманжүсіп» [6; 166] атты кітапқа енген. Аталған кітапта ақтандақ тұлғаның қилы тағдыры, батырдың көзін көрген көнекөз қариялардың айтқан естеліктері, сырлы да өр үнді әндері жинақталған. Раушан апайымыз ғылыми-шығармашылық жолын атасының рухына арнаған. Бұл еңбектің құндылығы, оның авторы жайлы Бағдат Илиясова былай деп ілтипат білдіреді: «Ақындар, қолбасшылар мен батырлардың, даналар, ғалымдар, жер жинаушылар мен қазақ мемлекетігін құрғандардың ұлы есімдері оралуда. Халайықты жинап, олардың Отанға деген рухы мен сүйіспеншілігін нығайтқандар туралы Даланың әрбір шөбінің сабағы естіді, біз үшін тым қастерлі ата-баба есімдерінің сақталғаны да сондықтан, ал біздерге, олардың ұрпақтарына, желдің не туралы ән салғанына, шөптің не жайында сыбырлағанына құлақ түріп, уақыт пен кеңістіктің анызын буындап, түйірлеп жинау ғана керек. Мұндай еңбек кез келгенге дес бермейді, бұл адами ерлікті жасауға кез келгеннің күші жетпейді, бірақ жігер, қайрат табылса, қолдан келеді, оған сөз жоқ».

Иманжүсіптану мәселесінің алғашқы кезеңінде ән, өнер зерттеушілерінің орны ерекше. Ең әуелі А.В.Затаевич Иманжүсіптің көзі тірісінде «Қазақ халқының 1000 әні» (1925, 1963) еңбегіне оның бес әнін (№ 117, 196, 217, 758, 840) кіргізді. Қазақ тілін білмеген зерттеуші бұл әндердің нотасын жазған да, ән мәтінін келтірмеген. Иманжүсіп әндерін орындаушылардың ішінде ең атақтылары Қ.Байжанов, И.Байзақов, Қ.Байсейітов болды. Қазақ радиосының «Алтын қорынан» Иманжүсіп Құтпанұлының он үш әні табылған. Орындаушылар: Рамазан Баймағанбетов, Ғалымбек Нұрғазин, Қайрат Байбосынов, Жүсіпбек Елебеков, Мейіргүл Нұрмағанбетова, Жаппас Қаламбаев, Әмина Нұғыманова, Сматай Үмбетбаев, Айтбек Нығызбаев, Ербол Айтбаев.

Иманжүсіптің өмірі мен шығармашылығын зерттеудің екінші кезеңі 1960 ж. кейінгі уақытты қамтиды. Батырды ату жазасына бұйырғанда оған төрт түрлі айып тағылады. Олар: бандашайкасының басшыларының бірі, көтеріліске жан-жақты мәліметтер жинақтаған, шайқастарға қатысқан және бандашайкаға мылтығын сатты деген айыптар. Ешқандай кінәсі дәлелденбеген ақын осы айыптар бойынша атылған. Арада жиырма тоғыз жыл өткен соң, 1960 ж. 25 ақпанда Жамбыл облыстық сотының шешімімен Иманжүсіп ақталған. Бірақ оның ісімен танысуға отыз жылдан кейін ғана рұқсат берілген. Иманжүсіптің аты-жөнін, артына қалдырған әндерін айту осы уақыттан кейін басталады.

Жұмабай Орманбаев Иманжүсіптің көзін көрген, дәмдес-тұздас болған. Қаламгердің «Жұлдыз» журналында «Бір сапарға шыққанымда» деп аталатын Иманжүсіп пен Сәкен Сейфуллиннің достық қарым-қатынасы жайында мақаласы, 1972 ж. «Тұзақталған шортан» [7] атты жинақта «Үлкен аға аузынан» деген атпен әңгімелері жарық көрді. Кейін «Бір сапарға шыққанымда» деген әңгімесі «Тұғыры биік тұлға» кітабында «Аяулы аға шылауында» деген атпен басылып шықты. Бұл әңгімелерде Иманжүсіптің көпқырлылығы, адами ізгі қасиеттері суреттеледі. Сонымен бірге Жұмабай Орманбаевтың «Дала перзенттері» атты құнды қолжазба табылды. Жанры жағынан — роман, көлемі — бес жүз бет. Романға Иманжүсіптің қилы да қиын тағдыры өзек болған. Роман баспа бетін көрмеген, болашақта жарыққа шығады.

Іле-шала жазушы Зейтін Ақышевтың [8] Иманжүсіптің өмірі мен өнері жайлы жазылған романы оқырмандарға жол тартуға тиісті еді, бірақ саясаттың кедергісінен болып 1987 ж. ғана баспадан шығады. Бұған М.Әлімбаев, Р.Бердібаев, О.Сәрсенбаев сынды қаламгерлердің игі ықпалы болды. Кезінде Ә.Тәжібаев Иманжүсіп пен Қажымұқанның достығы жайында жазған болса, Ақселеу Сейдімбек 1986 ж. тың деректерді жариялады. Қазақтың біртуар ақыны Қасым Аманжолов өз өмірінде Иманжүсіп пен Құрманғазыны пір тұтып өткен. 1988 ж. «Парасат» журналында осы жайында Оразбек Сәрсенбаев көлемді мақаласын жариялады. Иманжүсіп Құтпанұлының өлеңдері ең бірінші рет «Бес ғасыр жырлайды» [9] атты қазақ поэзиясының онтологиясына енді.

Өнердегі Иманжүсіп бейнесі мен өмірдегі Иманжүсіп өмірін сабақтастыра бейнелеуге ден қойылған мақалалар көптеп дүниеге келді. Жалпы алғанда, бұл мақалаларда Иманжүсіптің даралық келбетін нақты талдау басшылыққа алынған. Кейіпкердің түр-пішінін, адами ізгі қасиеттері мен талантын сипаттау түрлі үлгіде беріледі. Кейде мақала авторлары Иманжүсіптің сырт кескін-келбетін, мінез ерекшеліктерін толық келтіреді, енді бір тұста оның бойындағы қасиеттерді екінші бір адамның көзімен бағалау — жазушы шеберлігінің бір қыры. Иманжүсіпке қатысты жазылған поэзиялық көркем шығармаларда батыр ерлік пен бостандықтың нышаны, жазықсыз жапа шеккен күрескер тұлға, бойындағы дарынын туған еліне бағыштаған сері ретінде сипатталып суреттелсе, мақалаларда ел перзенті, кемелденген жастағы асқақ тұлға, жүйрік ат, алғыр тазы, қыран бүркітті серік еткен адам ретінде баяндалады. Журналист Ж.Орманбаевтың «Үлкен аға аузынан», «Аяулы аға шылауында», Ә.Тәжібаевтың «Палуан аға», Ғ.Слановтың «Сезімі өрен ақын дос», Ә.Қоңыратбаевтың «Иманжүсіп» мақала, әңгіме, естеліктері Иманжүсіпке арналады [10].

Жазушы Жұмабай Орманбаевтың «Үлкен аға аузынан» және «Аяулы аға шылауында» атты мақалаларында сөз болған мәселе — Сәкен Сейфуллин мен Иманжүсіп Құтпанұлының достық қарым-қатынасы. Оқиға 1927 ж. болған. Республика астанасы — Қызылорда қаласына Ұлы Октябрьдің он жылдық мерекесіне Сәкенді іздеп Иманжүсіп келеді. Әңгімелердің мақсаты — рухы биік, ел жадындағы елеулі азаматтардың достығы мен сыйластығын көрсету. Иманжүсіптің түр-тұлғасы мен мінез қырлары авторлық баяндау арқылы беріледі. Осы тұста оның келбеті даралана елестейді: «Иманжүсіп зор, асқақ денелі кісі екен, сонан ғой дедім, шар тартқан нағыз тұлғасы кесек, жуантық емес сидалау, қапсағай көрінді. Қолмен қойғандай иегіне ғана біткен селдірлеу ұзынша сақалы, жебелі мұрты көк бурыл тартыпты. Жанары таймаған үлкен көзді, сәл шолақтау қыр мұрынды, ат жақты ашаң қара сұр жүзді байсалды да ойлы тәрізді. Ел аузында аңыз болып жүретін шежіре адамның алғашқы байқауда көзге түскен сырт көрінісі осы іспетті еді». Сол жылы Иманжүсіп алпыс жеті жаста екен. Бұл уақыттағы батырдың ермегі мен өмір серігі — ән, домбыра, жақсы ат, жүйрік ит, қыран құс. Осы сапарында олар жиналып, «Телкөл сапарына» шығады. «Үлкен аға аузынан» атты әңгімеде осы жайт сөз болады. Екі ағаның қасына Мұқажан, Әшірбек, Жұмабай деген жігіттер еріп шығады. Думанға толы сапар болады. Бірақ Иманжүсіп Қараөткелден кеткен соң өлеңді де өр мінезді де тастағанын айтады: «Ұмытылып еді ғой бұл қызық, көңіл шіркін тоқырап, басылып еді ғой, — деді сүртініп тұрып. — Сәкенжан, сол көңілді сен көтердің, басқа мәнде көтердің, семірдім, көңілім толды саған, шаршауды ұмыттым. Денеме тың күш, сезім кірген тәрізді. Жүрген-тұрғандай емес, мен де қуанып қалдым, — деп Сәкен де серги сөйледі». Иманжүсіп өмірінде кездескен жандардың ішінде ұнағаны да — Сәкен. «Иманжүсіпке Сәкен де ұнады. Жасым үлкен, өткендігім бар, ел-жұрт біледіні бұл қарттан естіп байқамайсыз. Көне қазақ Имекеннің осы мінездерін Сәкен де қымбат бағалады. Бұл да өзіне тән осы қасиеттерімен Сәкенге ұшырасқан бір ғана кексе қазақ». Осы сапардан кейінгі кездесу, той-думандарда Сәкен мен Иманжүсіп кездесіп тұрады. Иманжүсіп көп кешікпей дүние салады. «Бұдан соң да Сәкен Иманжүсіппен болған жерлерден, оны білетін адамдардан, мұрағат Имекен жөнінде көп материалдар жинаған еді. Бірақ нәсіп болмады. Сәкен Иманжүсіп жөнінде жазбақ үлкен еңбегін жарық көрсете алмай кетті». 1927 ж.

С.Сейфуллин И.Құтпанұлын Қызылорда қаласында өтетін кеңес үкіметінің он жылдық мерейтойына шақырғаны — тарихта бар оқиға.

Осы заманғы қазақ поэзиясының аса көрнекті шебері, ірі драматург және белгілі әдебиет зерттеушісі Әбділда Тәжібаев [11] «Палуан аға» естелігінде Қажымұқан мен Иманжүсіп жайын сөз етеді. Ә.Тәжібаев ұзақ шығармашылық ғұмырында тынымсыз ізденіп, үздіксіз еңбектеніп, тұтас бір дәуір шындығын жан-жақты, жоғары көркемдікпен бейнелеген өте мол мұра қалдырды. «Палуан аға» әңгімесі 1977 ж. «Жұлдыз» журналының он екінші санында жарияланған болатын. Әңгімеде Қажымұқанның Иманжүсіпті жоғары бағалап, құрмет тұтқаны туралы айтылады. Автор батырға былай деп баға береді: «Мәдиді айтамыз батыр деп, Иманжүсіпті де де сол сапқа қосамыз. «Екі метр бойы бар, ат шыдамайды екен астына. Қырық кісімен жалғыз өзі қамшымен ғана төбелесіпті» десеміз. Бірақ бұлар да ең алдымен ақындық, әншілікпен тарихқа кірген кемеңгер жандар. Барлық махаббаттарын, отты жүректерін, ақ тілектерін, алып қайраттарын туған халқына арнаған жандар».

*Қалың бет, бура түсті, қара нардай,
Жұп-жұмыр жуан діңгек, бойшаң нардай.
Өзге жұрт ергежейлі ол келгенде,
Айбынды жолбарысқа болар нардай, —*

деп Сәкен Сейфуллин баға берген Қажымұқан «Имекеңнің қамшысын да жеген». Әңгімеде ол оқиға былай суреттеледі: «Қояндының базары қызып жатқанда бір кесір шалға тілім тиіп кетіпті. Шал маған қамшы сілтемек болғанда, мен оны аттан жұлып алып, боз үйдің үстіне атып жіберіппін. Күлген жұрт зәресі ұшқан шалды үйден түсіріп алып, қайта аттандырып жіберіпті. Ызалы қарт сол бетімен Иманжүсіпке барыпты... Үйдей кері атының үстінде найзадай тіп-тік қадалған Имекең маған шын-ақ ашулы сияқты көрінді. Содан соң тепсіңкіреп кеп қамшымен тартып өтті. Ту сыртым сөгіліп кеткен шығар деп ем, әйтеуір аман екем. Көзім қарауытып барып әрен жығылмай құладым. Әзірейіл Имекеңнің қамшысының ұшында десетін онда жұрт. Қайда ондай ағалар, бөлек жандар еді ғой олар». Ә.Тәжібаев қаламынан туған «Палуан аға» әңгімесі сыршылдық, ойшылдығымен, оттылығымен ерекшеленсе, жазушы Ғабдол Слановтың «Сезімі өрен ақын дос» естелігі терең нәзіктігімен тәнті етеді. Қасым Аманжоловтың Иманжүсіп әндеріне жоғары баға беріп, ұйып тыңдайтыны — естелікке арқау. «Иманжүсіптің белгілі әні мен Құрманғазының «Аш бөрі» секілді сөздері ірі әнін ұйып тыңдап, ерекше бір дарқан шыққан өлең шумақтарына келгенде маз болып, қозғалақтап күлімдеп кететін. Әсіресе Иманжүсіп пен Құрманғазының үндестігі Қасымды мейлінше риза қылатын. Иманжүсіп патшаның айдауында жүргенде:

*Сарыарқаны жсайлаушы ем қаздай көшіп,
Сол бір күндер отыр зой еске түсіп.
Арғынның бар қатыны ұл туса да,
Барлығы бола бермес Иманжүсіп, —*

депті. Осыны естіген Қасым Құрманғазының «Аш бөрі» әнінде айтылатын:

*Бастан өтті жан шошыр талай майдан,
Шыққан жоқ атқан серкем терең сайдан.
Өзіммен ұлы дауға бір түсетін,
Ұл туар мендей жгігіт қатын қайда! [12] —*

деген бір сөздерін ең алғаш білгенде, ағасы базардан келген баладан артық қуанып, маз болғанын көзіммен көргем», — дейді жазушы Ғ.Сланов.

Ал Әуелбек Қоңыратбаевтың «Иманжүсіп» атты естелігінде Сыр өлкесінде болған той арқау етілген. М.Бекежановтің «Иманжүсіпке хат» дастаны негізінде жазылған. Иманжүсіптің Ерейменнен Сырдағы туғандарына келіп қосылған тойы. Бұл тарихи оқиғаны «Дара тұлға» атты мақаласында Айғали Аманжолұлы былай береді: «Негізі Иманжүсіптің Сыр еліне 1914 ж. көктемінде келген. Оның аты Сыр еліне ғайыптан туған ер, ел қысылғанда көрінген бір күшті бары болып танылады. Қобыланды қыстағында отырған оны ел ақсақалдары Сыр өлкесімен таныстыру үшін сол жылғы мамыр айында ұзақ сейілге алып шығады. Мұны сол кездегі ел «Батырдың ағайынымен көрісуі» деп те атаған. Шиеліден Ақмешітке дейін барған бұл танысу төрт айға созылып, өзінше бір той-топырға айналған. Бұл тойға бүкіл Сыр өңірі шақырылып, мыңдаған адамдар қатысқан. Сөйтіп елі атақты батыры Иманжүсіппен солай танысқан». Иманжүсіптің өмір тарихына қатысты осы дерек көркемдік сипатқа ие болып, айрықша суреттеледі. «Иманжүсіп» әңгімесінде «сұңғақ бойы екі кездей, кейкі маңдай, ұзын саусақты» батырдың «...алыстап кетіп, қайта сағына қосылған өзінің өскен тауы, ұшқан ұясына канат жайып шүйілген сұңқар бейнесі еріксіз елестейді». «Той үстінде қалың елді

таңырқатқан жай — Иманжүсіп жайы болды. Ол жөніндегі түрлі аңыздар, оның ерекше тұлғасы, Ақмола абақтысынан қашуы, сонда салған сағынышты сазы, атасы Тұрғанбай мен әжесі Малбике жайындағы әңгімелер аңыздай өрбіді». Мәнсүр жыраудың шежіреге толы «Иманжүсіпке хат» дастаны да оқылады [13]. Иманжүсіптанудың екінші кезеңі осындай оқиғалармен айшықталды.

Иманжүсіптанудың үшінші кезеңі еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейінгі уақытты қамтиды. Иманжүсіп Құтпанұлы 1992 ж. маусым айында заңды жолмен ақталды. Батырдың атылып кетуінің ешқандай себепсіз екені де анықталды. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев Ерейментауға келгенде Иманжүсіптің өлеңін жатқа оқып тұрып, бір әнін басқалардың білмейтініне реніш білдірген екен. Оны жазған Алтайдың мұзбалағы О.Бөкей еді. Қалай айтсаңыз да, «алтын пышақ қап түбінде жатпайды». Тарихи құндылықтың үлкен үлесі біздер әлі қазып, қопара алмаған уақыттың еншісінде жатыр. Ел мен жерге деген ұлы махаббаттың үлгісі бола білген «Феникс» құс секілді ұлылардың рухы бізді әрдайым жебей беретіні сөзсіз.

Дара тұлға жайлы, өмірі мен шығармашылық жолы туралы тың зерттеу мақалалары, ғылыми еңбектер тарихшылар, әдебиетшілер, өнер зерттеушілері тарапынан жазылды. Ақындар өз өлең жолдарын, жазушылар таңдаулы шығармаларын, режиссерлар кинофильмдерін, фототілшілер альбомдары мен альманахтарын арнаса, ғалымдар ғылыми еңбектерді қосты. 1992 ж. кейін түрлі дәрежедегі ғылыми-практикалық конференцияларда, әдеби кештерде баяндамалар жасалды, зерттеу еңбектері Иманжүсіпке арналып жатты.

«Иманжүсіп өнері, Иманжүсіп мұрасы, Иманжүсіп дүниетанымы мен көкжиегі зерттеуді, терең талдауды қажет етеді», — деген тарих ғылымдарының кандидаты Қайдар Алдажұмановтың пікіріне сүйенер болсақ, ел-жұртының азаттығы мен тәуелсіздігі үшін өмірін қиған «нағыз дала көкжалы» [14] Иманжүсіп Құтпанұлына қатысты телегей-теңіз мәселені зерттеп, игеру, жас буын өкілдеріне насихаттау — алдағы күннің еншісінде.

Иманжүсіп Құтпанұлының қазақ әдебиетінде сомдалған көркемдік бейнесі мен болмысы, қазақ тарихындағы қоғамдық, саяси-әлеуметтік орны қандай болды деген сұрақтарға жауапты Иманжүсіптің өмір тарихы мен заманына қатысты жазылған өлең, поэма, әңгіме, естелік, романдардан іздегеніміз абзал. Тарихи тұлға образын жасауда әр уақыттың ақын-жазушысы мен зерттеушісі мұрағат деректеріне, ел аузында сақталған аңыз-әңгімелердің желісіне сүйене отырып, шоқтығы биік көркем туындыларды, құнды әдеби шығармаларды дүниеге әкелді. Солай белгілі тұлғаның өмір шежіресін көркем туынды ретінде жинақтады. Өр мінезді, күрескер ақын, нар тұлғалы Иманжүсіп Құтпанұлының тарихи тұлғасы, көркемдік және күрескерлік бейнесін сомдауда ақиық ақындар, қара сөз шеберлері, көрнекті жазушылар образ төңірегіндегі уақиғалар, заман шындығы мен шырғалаңын өз шығармаларына, көркем туындыларына арқау етті.

Қазақ тарихы мен өнерінің бастау қайнарында тұрған сал-серілердің, ірі талант иелерінің бәріне ортақ қасиет — көп қырлылық. Балуан Шолақ, Ақан сері, Жаяу Мұса, Үкілі Ыбырай сынды өр мінезді өнер саңлақтарының Иманжүсіп өмірі мен өнерінде сабақтастық, үндестік байқалады. Осы тұлғаларға қатысты жазылған шығармалар соның айғағы.

Қазақ жерінде аты аңызға айналған тұлға — Иманжүсіп Құтпанұлы. Иманжүсіпке қатысты тың пікір айтқан сыншы-ғалым Тұрсынбек Кәкішев. Көрнекті ғалымның Иманжүсіпке қатысты айтылған құнды пікірін толық келтіруді жөн санадық: «Тарихта бағы жанған, бағы жанбаған тұлғалар бар. Солардың бірі — Иманжүсіп. Иманжүсіп сияқты азаматтар жалғыз ғана патша үкіметіне қарсы шыққандықтан емес, жалпы, ел азаматы, қазақтың біртуар батыр ержүрек ұлы. Оған қоса, атақты әнші, сазгер, сері. Иманжүсіптің әндерін айтпайтын, жадында сақтамаған қазақ болмаған. Ол әндерінің ар жағында туатын сұрақтар: қалай, қай кезде айтылған, кімге арналған, қай күйде шығарған, осындай әндерді жазған адам қандай болған — жауап іздемеу — бұл біздің елдігіміздің, мәдениетіміздің, дәстүріміздің дұрыстап қалыптаспағанының бір көрінісі деп ойлаймыз. Иманжүсіп сияқты адамның қазақ әдебиетінің, өнерінің тарихында рөлін жарқыратып көрсету — біздің парызымыз. Баяғыда Сәкен Сейфуллин 1927 ж. арнайы іздеу салып, Иманжүсіпті тауып, кездесіп, аса құрметтепті. Ал егер Сәкен Сейфуллин іздеп жатса, кейінгі біздер қолымызға шам алып іздеп жүруге тиістіміз ғой» [15].

Иманжүсіп күрескерлік өр үнін әндерінде танытады. Еркін жарық дүниені көруге зар болған Иманжүсіп сонда:

*Күнім қайда баяғы таңдай атқан,
Қараөткелдің көшесін дабырлатқан.
Бидайықтай ілуші ем аққу, қазды,
Жарғанат болғаным ба бұғып жатқан? [6; 95] —*

деп өлеңдетеді. Иманжүсіптің даңқы, әндері қазақ даласына кеңінен тарай бастайды. Қалың көпшілік халық оны әділетті ісі үшін күрескер жеке батыр ретінде бағалайды. Сұрапыл қайрат иесі Иманжүсіп зорлықшылардың өзіне күш көрсетуден тайынбаған. Мұрағат деректерінде оны жөнге салуға келгендердің талайы оңбай таяқ жеп, жарақаттанғаны айтылады. Оны ноян серінің өзі де жасырмайды.

*Тумай жатып өш болды маған болыс,
Аударылды сол үшін талай қоныс.
Сатырлатып сабаушы ем, шеттерінен,
Мынау ояз демеуші ем, мынау болыс!...» [6; 108].*

Осындай өмір кешкен Иманжүсіп тағдыры көптеген көркем шығармаларға арқау болды. Қазақ радиосынан Иманжүсіп Құтпанұлына арналған «Дауылпаз ақын: ерлік пен намыс жыршысы» атты радиобағдарламада батыр туралы: «Иманжүсіп — тарих беттерінен өшіруге мүмкін емес қазақ халқының алпауыты. Ол біздің кешегі, бүгінгі және келешектегі рухымыз іспетті. Әрине, кеңес үкіметі саясатына қабыспайтын ақын жүректі азаматтың алуан түрлі әрекеті болды. Дала перзенті құйтұрқы заманды қабылдаған жоқ. Ақиқатында, әмбе қазақтың табиғаты солай еді. Көз көрген және көп білетін игі қазақтың кешегі жақсылары Иманжүсіп есімінен имандай ұйыды», — дегендей, Иманжүсіптің есімі — ерліктің, бостандықтың, батырлықтың символы. Ол бар бітім-болмысымен, бойына біткен табиғи дарынымен күллі қазақ даласына ортақ болатын. Уақыт өте келе нар тұлға өзін мойындатты. Қазақ еліне даңқы жайылған атақты батыр, палуан, ақын, әнші-сазгер, сері Иманжүсіп Құтпанұлының тарихтағы орны, қазақ елінің бостандық алу жолындағы күрестердегі даралығы, артына қалдырған ән-өлеңдерінің мән-маңызын бағамдай отырып, төл әдебиетіміздің көрнекті ақын-жазушылары мұрағат деректері, батырдың көзін көрген көнекөз қариялардың аузында сақталған аңыз-әңгімелердің желісімен Иманжүсіптің көркем әдебиеттегі бейнесін сөзбен сомдады.

Отаршылдық езгіге қарсы күресіп өткен Иманжүсіп болса — талантын туған елге бағыштап өткен нар тұлға. Тарихта болған және тарихи оқиғаларға қатысып, бел ортасында жүрген батыр тағдырын қарымды қаламгерлер, ақындар өз көркем туындыларына арқау етті. Иманжүсіп Құтпанұлының өмірі мен шығармашылығы, оның өзі өмір сүрген заманымен астастыра суреттеген шығармалардың қай-қайсысын алып қарасақ та, ел-жұртының болашағына алаңдаған қайсар ердің ерлігі мен азаматтығын танытады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Ә. Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 1998. — IV-т. — 201-б.
- 2 *Қоңыратбаев Ә.* Шығармалары. — 1-т. Жылдар, ойлар... Өлеңдер мен естеліктер. — Астана: Фолиант, 2008. — 304-б.
- 3 *Ауэзов М.О.* ПСС: В 50 т. — Т. 1. — Алматы: Ғылым, 1997. — С. 244.
- 4 *Затаевич А.* 1000 песен казахского народа. — М.: Музгиз, 1963. — С. 106.
- 5 *Жубанов А.* Земляк Иманжусупа / Иманжусуп. — Алматы: Кайнар, 2001. — С. 178, 179.
- 6 *Кошенова Р.Н.* Иманжусуп. — Алматы: Кайнар, 2001.
- 7 *Орманбаев Ж.* Тұзақталған шортан. — Алматы: Жазушы, 2005. — 89-б.
- 8 *Ақышев З.* Шынардың шыбығы. — Алматы: Жазушы, 1987. — 268-б.
- 9 Ай, заман-ай, заман-ай... Бес ғасыр жырлайды: Екі томдық. — 1, 2-т. / Құраст. М.Мағауин, М. Байділдаев. — Алматы: Жазушы, 1991. — 265-б.
- 10 *Кошенова Р.* Тұлпардың ізімен. — Алматы: Қазығұрт, 2012. — 212-б.
- 11 *Тәжібаев Ә.* Шығармалар. — 5-т. — Алматы: Жазушы. — 201-б.
- 12 *Қоңыратбаев А.* Қазақ. 24.02. – 29.02.1916. — 5-б.
- 13 *Бекежанова М.* Иманжүсіпке хат. — Алматы: Жазушы, 1989. — 107, 108-б.
- 14 *Кекильбаев А.* Мен қалайша жалғанда тұрақтайын. — Алматы: Арыс, 2000. — 241-б.
- 15 *Ақышев З.* Иманжусуп. — Алматы: Жібек жолы, 2003. — 199–201-б.

Р.Кошенова, Ш.К.Уралбаева

Биографические данные и творчество Машхур Иманжусупа

В статье рассматриваются эпоха, когда жил и творил Машхур Иманжусуп Кутпанулы — видный поэт и общественный деятель, особенности борьбы за независимость казахского народа в то время. Исследованы архивные источники видных поэтов и писателей, изучавших творчество поэта и его вклад в развитие казахской литературы и истории. Основная цель — донести до молодежи яркий образ И.Кутпанулы через сохранившиеся в памяти народа песни, через его многогранное творчество.

R.Koshenova, Sh.K.Uralbayeva

Biographical information and creativity Mashkhur Imanzhusupa

This article discusses the history of the era in research works related to creativity Mashkhura Imanzhusupa Kutpanuly. The plight of the individual especially the struggle for independence of the Kazakh people, archival sources of prominent poets and writers to explore and appreciate the significance of his poetry. History biographies its Literature, the history of biography of his works of art. A primary purpose is to carry his bright character to the young people, through saved in memory of people of song, many-sided work and heroism.

References

- 1 Kazakhstan: National encyclopedia / Edit. A. Nysanbaev, Almaty: Kazakh entsiklopediyasy Chief Editor, 1998, IV, p. 201.
- 2 Konyratbayev A. 1. *Years, thoughts. Verses and memoirs*, Astana: Foliant, 2008, p. 304.
- 3 Auezov M.O. *PSS. in 50 volumes: 1*, Almaty: Gylym, 1997, p. 244.
- 4 Zatayevich A. *1000 songs of the Kazakh people*, Moscow: Muzgiz, 1963, p. 106.
- 5 Zhubanov A. *Countryman of Imanzhusup / Imanzhusup*. Kaynar, 2001, Almaty, p. 178, 179.
- 6 Koshenova R.N. *Imanzhusup*, Almaty: Kaynar, 2001.
- 7 Ormanbayev J. *I confused a pike*, Almaty: Zhazushy, 2005, p. 89.
- 8 Akishev Z. *Shynar stick*, Almaty: Zhazushy, 1987, p. 268.
- 9 *Month, time, time. Will read the burial service five eyelids*. Two-volume book. 1, 2 / Designer M. Magayin, M. Baydildayev, Almaty: Zhazushy, 1991, p. 265.
- 10 Koshenova R. *River of a koshenov in the wake of a racer*, Almaty: Kazygurts, 2012, p. 212.
- 11 Tazhibayev A. *Compositions. item 5*, Almaty: Zhazushy, p. 201.
- 12 Konyratbayev A. *Kazakh new spaper*, 24.02 – 29.02.1916, p. 5.
- 13 Bekezhanova M. *Imanzhusip of letter*, Almaty: Zhazushy, 1989, p. 107, 108.
- 14 Kekilbayev A. *I will solve and as the world*, Almaty: Aris, 2000, p. 241.
- 15 Akishev Z. *Imanzhusup*, Almaty: Zhibek zholy, 2003, p. 199–201.